विजय

Late Ramesh Warpudkar (ACS) College, Sonpeth
Dist. Parbhani

मराठी कादंबरी

परंपरा आणि चिकित्सा

संपादन
डॉ. राजेंद्र सलालकर
डॉ. अनिल बोपचे

Late Ramesh Warpudkar (ACS) College, Sonpeth • Dist. Parbhani

विजय प्रकाशन

मराठी कादंबरी : परंपरा आणि चिकित्सा
डॉ. रवींद्र शोभणे गौरवग्रंथ
Marathi Kadambari : Parampara aani Chikitsa
Dr. Ravindra Shobhane Gauravgrantha

संपादन : डॉ. राजेंद्र सलालकर
डॉ. अनिल बोपचे

© : सुरक्षित

प्रकाशक : सचिन जगदीश उपाध्याय
विजय प्रकाशन
हनुमान गल्ली, सीताबर्डी, नागपूर ४४००१२
☎ (०७१२) २५३०५३९, ६६०४०५०
E-mail : info@vijayprakashan.com
Website : www.vijayprakashan.com

मुद्रणस्थळ : रवीन्द्र आर्टस्, नागपूर ४४००१२

मुखपृष्ठ : संतुक गोलेगावकर

प्रथमावृत्ती : १५ मे २०१९

किंमत : ६०० ₹

ISBN : 978-93-87042-83-4

Late Ramesh Warpudkar (ACS) College, Sonpeth • Dist. Parbhani

अनुक्रमणिका

भाग एक : कादंबरीचा अवकाश
१. 'कादंबरी' साहित्यप्रकाराचे संशोधन : स्वरूपचर्चा : डॉ. सुधाकर शेलार
२. मराठी कादंबरीतील विविध समाजघटकांचे चित्रण : डॉ. रवींद्र ठाकूर
३. ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि आधुनिक मराठी ग्रामीण कादंबरी : डॉ. कीर्ती मुळीक
४. गांधीवाद आणि देशीवाद : मराठी कथात्म साहित्याच्या ग्लोबल दिशा : डॉ. किशोर सानप
५. मराठी कादंबरीतील आधुनिक स्त्रीवाद : एक परामर्श : डॉ. रेखा वडिखाये
६. मुस्लीम मराठी कादंबरीचे स्वरूप : डॉ. अक्रम पठाण
७. जागतिकीकरण आणि ग्रामीण मराठी कादंबरी : डॉ. प्रमोद गारोडे
८. मराठी ग्रामीण कादंबरी आणि महात्मा फुलेंचा सामाजिक विचार : डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी
९. मराठी कादंबरीतील मिथक : डॉ. कविता मुरुमकर
✓१०. आंबेडकरवादी कादंबरीतील स्त्रीचित्रण : डॉ. सा. द. सोनसळे
११. मराठीतील स्त्रीवादी कादंबरी : डॉ. अरुणा दुभाषी
१२. मराठी दलित-आंबेडकरी कादंबरीचा उत्क्रांतिपट : डॉ. शैलेंद्र लेंडे
१३. मराठी कादंबरीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव : डॉ. शिवाजी होडगे
१४. संविधानवादी कादंबरी : विकासाच्या वाटा : डॉ. अनंत राऊत
१५. मराठी विज्ञान कादंबऱ्या : डॉ. मोना चिमोटे
१६. नवदोत्तरी वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरी : डॉ. शोभा रोकडे

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
Sonpeth Dist. Parbhani

Late Ramesh Warpudkar (ACS) College, Sonpeth. Dist. Parbhani

आंबेडकरवादी कादंबरीतील स्त्रीचित्रण

डॉ. सा. द. सोनसळे

विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब यांच्या लोकशाहीवादी जीवन तत्त्वज्ञानाचे पाठबळ घेऊन आंबेडकरवादी कवी, लेखक, नाटककार यांनी आंबेडकरवादी साहित्य वाङ्मयाची निर्मिती केली. भारतीय समाजाची हरवलेली आणि हिरावून घेतलेली जीवनमूल्ये साकल्याने आपल्या लेखणीतून आविष्कृत करण्याचा जोरकसपणे प्रयत्न ज्या महानुभवी प्रबुद्ध विचारवंतांनी केला, त्यांना इथल्या व्यवस्थेने प्रबुद्ध या ओळखीपासून दूर ठेवण्यासाठी नपुंसकलिंगी 'दलित' या संज्ञेने हिणवण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्धधम्म स्वीकाराचा अनुल्लेख करण्यासाठी, धर्मांतराची चळवळ शोषितांपर्यंत जाण्यापासून रोखण्यासाठी 'दलित' या संज्ञेची तातडीने योजना करण्यात आली. वास्तविक पाहता आंबेडकरपूर्व कालखंडात ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर जे थोडेबहुत अस्पृश्य लिहीत होते, त्यांना अस्पृश्यांचे साहित्य म्हणावे आणि बाबासाहेबांच्या विचारांना म्हणजेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय, विश्वात्मकतेने जे साहित्यिक लिहितात त्यांना आंबेडकरवादी साहित्यिक, आंबेडकरवादी साहित्य म्हणावे. ज्यांच्या वाङ्मयात लोकशाहीवादी मूल्ये येत नाहीत, संविधानास जे अस्पृश्य मानतात, ज्यांना बाबासाहेबांच्या नावाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा तिटकारा आहे अशा मनुवादी गुलामांच्या साहित्याला व्यवस्था जे नाव ठेवील ते त्यांनी स्वीकारावे. परंतु मानवमुक्ती लढ्याच्या नायकाचे तत्त्वज्ञान, त्यांनी गुलामीला लावलेला सुरुंग जगाने मान्य केला आहे. आंबेडकरवादी कवी, लेखकांची साहित्यकृती 'दलित' असू शकत

नाही. जो दलित लेखक आंबेडकरी तत्त्वज्ञानापासून वंचित आहे, त्याचा प्रवास दलितत्त्वाकडून 'हरिजन' या संकल्पनेकडे प्रवाहीत होत असतो.

अस्पृश्य महारांच्या गळ्यात गाडगे आणि कंबरेला झाडू बांधला होता. ही शिक्षा केवळ पुणे परगण्यातच पेशव्यांनी दिलेली होती. ही शिक्षा सर्वत्र नव्हती. निझाम राजवटीत अस्पृश्य महार निझामाच्या मंत्रीमंडळात होते. (बी. एस. व्यंकटराव आणि बी. श्यामसुंदर) जशी ही शिक्षा मराठवाड्यात आंध्रप्रदेश किंवा कर्नाटक, गुजरातमध्ये नव्हती, तशी ही शिक्षा नागविदर्भातही नव्हती. या शिक्षेचा सर्वत्र संचार नव्हता. दुसरे असे की, प्राचीन काळात ज्यांनी शस्त्रांच्या जोरावर रणांगण गाजविले, जे ज्ञानी होते, आणि बहुजन समाजातील इतर जातींसारखे आर्थिकदृष्ट्या समान होते, त्यांना 'दलित' म्हणणे हे विषमतावादी व्यवस्थेचे राजकारण आहे. अस्पृश्यातील कोणत्याही जातीने भीक मागितली नाही. अहोरात्र कष्ट करणाऱ्या या माणसांना कष्टाचा, त्यांच्या श्रमाचा मोबदला म्हणून भीक दिली जायची एवढेच. एरव्ही फुकटची भीक मागणाऱ्या समाजाला कुणी दलित म्हणत नाही. दैन्यावस्थेमुळे आत्महत्या करणाऱ्या समाजाला कुणी दलित मानत नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराला कवडीमोल समजणाऱ्या लोकांनी 'दलित' या संज्ञेचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परिप्रेक्ष्यात आग्रह धरलेला दिसतो. आंबेडकरवादी चळवळीवर मोठे झालेले लेखक, कवी सवर्ण हिंदूंच्या सहानुभूतीखातर दलित ही संकल्पना स्वीकारतात. म्हणजेच ते प्रबुद्ध जनतेला फसवितात. ज्या साहित्यिकांनी आंबेडकरवाद स्वीकारला नाही, त्यांच्याकडून स्त्रियांच्या समानतेची अपेक्षाच नाही.

आंबेडकरवादी कवींनी मोठ्या प्रमाणात कविता लिहिली आणि पुढे मग कथाकार, कादंबरीकार या चळवळीत निर्माण झाले. आंबेडकरवादी कादंबरी आज मोठ्या प्रमाणात येऊ लागली आहे. वंचित, बहुजन-प्रबुद्ध समाजावर आक्रमण होतात. ते सातत्याने सलग होतात. त्या आक्रमणांविषयी ज्या पद्धतीचा राग, चीड कादंबरीतून व्यक्त होते. अगदी त्याच पातळीवरून अंतर्गत कलह, कार्यकर्त्यांचा लाचार दुबळेपणा, दुभंगलेल्या निष्ठा, सत्ता-संपत्तीसाठी केलेले समझोते हे सुद्धा कादंबरीतून व्यक्त होताना दिसते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शिक्षणाचे झालेले सार्वत्रिकीकरण आणि खा-ऊ-जा धोरणांचा एकंदरच समाजावर झालेला परिणाम कादंबरीकार बऱ्यापैकी चित्रित करत आहेत.

डॉ. बाबासाहेबांच्या मानवमुक्ती लढ्यानंतर आंबेडकरवादी लेखकांनी कादंबरीतून स्त्रियांचे चित्रण कशा पद्धतीने केले या विषयीचे चिंतन महत्त्वाचे आहे. आंबेडकरवादी साहित्यिकांनी स्त्रियांना कसे व किती स्थान दिले आहे. या पूर्वी मराठी सारस्वतांनी पारंपरिक मराठी साहित्यातील कादंबरी कसे चित्रण केले होते ? त्या तुलनेत

नवविचार स्वीकारलेल्या लेखकांनी योग्य प्रकारे मांडले आहे काय, हा उद्देश आहे. या विषयांचे महत्त्व असे की, आंबेडकरवाद स्त्री-पुरुष समान मानतो. समतेच्या पातळीवर स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे हे आधुनिक काळात शोधणे महत्त्वाचे आहे. ज्यांनी आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञान स्वीकारले आहे, त्या कादंबरीकारांनी स्त्रियांनी समानतेचा दर्जा देणे गृहीत आहे. या कसोट्यांमधून आंबेडकरवादी कादंबरीकार कसे लिहितात त्याचाच हा लेखाजोखा.

मध्यमवर्गीय मराठी कादंबरीत स्वातंत्र्यपूर्वीचा जो पारंपरिक दृष्टिकोन होता. तो दृष्टिकोन स्वातंत्र्यानंतरही बदललेला दिसत नाही. हिंदुधर्मव्यवस्थेने जे पुरुषप्रधान संस्कृतीचे समर्थन केले, त्या नियमांना अनुसरूनच लेखन झालेले दिसते. स्त्री ही उपभोग्य वस्तू म्हणून लेखक तिच्याकडे पाहतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, पारंपरिकतेचा अभिनिवेश घेऊन कादंबरीकार लिहिताना दिसतात. १८८५ मध्ये मराठीत हरिभाऊ आपटेंनी सामाजिक आशय कथा कादंबरीत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आज घडीला प्रामुख्याने दखल घेण्याजोगे ग्रामीण साहित्य आहे. परंतु सरंजामदारी मानसिकता ग्रामीण साहित्यातून कमालीची डोकावताना दिसते. वंचित उपेक्षितांचे चित्रण ग्रामीण कादंबरीतून अल्प प्रमाणात का होईना, येताना दिसते. परंतु ग्रामीण साहित्यिकांनी क्रांतिबा फुल्यांना पूर्णांशाने स्वीकारलेले नसल्याने या ग्रामीण कादंबरीतूनसुद्धा स्त्री समानतेचा विचार उदार दृष्टिकोन तूर्त नसल्याचेच दृष्टिपथास येते. आनंदाची बाब एकच की, १९९० नंतरच्या लेखनात सामाजिक दुःखाविषयी कादंबरीकार लिहीत आहेत, हे चांगले लक्षण म्हणावे लागेल.

अस्पृश्य, वंचित लेखकांच्या लेखनामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा आहे. आंबेडकरवादी लेखकांच्या पहिल्या पिढीतील लेखकांच्या लेखनात रंजनपरता हा विशेष दिसतो. काही साहित्यकृतींमधून मध्यमवर्गीयांच्या जाणिवा, सुखदुःखे, हलकेफुलके विनोद येतात. मध्यमवर्गीय कथा-कादंबऱ्यांप्रमाणेच चित्रण येतात. उदा. ना. रा. शेंडे, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, या साहित्यिकांच्या साहित्यकृतींचे उदाहरण देता येतील. या बाबी गृहीत धरूनसुद्धा अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरातांच्या कादंबरीलेखनाबद्दल डॉ. भालचंद्र फडके लिहितात, ''दलितांची (अस्पृश्यांची) कादंबरी समृद्ध करणारे प्रमुख लेखक म्हणजे अण्णाभाऊ साठे आणि शंकरराव खरात. अण्णाभाऊंनी ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या त्यात दलित जीवनाचा वेध घेण्याची दृष्टी कमी आहे. ते सामान्यतः लोकप्रिय कादंबरीचा फार्म्यूला माणसांच्या व्यथांना बोलके करू शकतात.''[१] अण्णा भाऊ साठे आणि शंकरराव खरात यांनी अस्पृश्य समाजाचे जीवन जसे मांडले त्या प्रमाणेच नामदेव व्हटकर, हिं. गो. बनसोडे, या लेखकांनी १९६० पूर्वी कादंबरी लेखन केलेले आढळते. १९६० ते १९७० च्या दशकात

आवर्जून उल्लेख करण्याजोगा लेखक दृष्टीस पडत नाही. १९७० नंतर मात्र अनेक लेखक कादंबऱ्या लिहू लागलेले दिसतात. अण्णाभाऊंच्या 'फकिरा', आणि 'वैजयंता' या कादंबऱ्यांमध्ये नव्या विचारांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. १९७० ते १९८०-८५ दरम्यान कादंबरी लेखन करणाऱ्या लेखकांत शंकरराव खरात, ना. रा. शेंडे, हिं. गो. बनसोडे, ना. ब. जाधव, केशव मेश्राम, ज. वि. पवार, हरिभाऊ पगारे, निशिकांत शेंडे, भीमसेन देठे, भि. शि. शिंदे, सुधाकर गायकवाड, बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, अशोक व्हटकर, मुरलीधर भोसेकर, बी. रंगराव, शंकरराव साठे, बा. स. हाटे, सुधीर पोवार, हे लेखक लिहितात. आंबेडकवादी लेखकांचा मुळादर्श डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत. कष्टकरी, कामगारांच्या प्रश्नांसंदर्भात जेव्हा लेखनात संदर्भ येतात ते क्रांतिबा फुलेंच्या विचारातून घेतलेले दिसतात. त्या विचारांना काही समीक्षक मार्क्सवाद म्हणतात. स्त्रीशुद्रातिशुद्रांच्या दुःखाबद्दल आधुनिक भारतात पहिल्यांदा फुल्यांनी विचार मांडलेले आहेत. त्याचेच प्रतिबिंब आंबेडकरवादी साहित्यकृतींमध्ये पडलेले आहेत. मनुवादी व्यवस्थेला नाकारणारे जोतीराव फुले हे आंबेडकरवादी कादंबरीकारांचा आदर्श असताना त्या ठिकाणी मार्क्सवादाचे रोपण केले जाते. मार्क्सला आमचा विरोध नाही. कार्ल मार्क्स पाश्चात्त्य राष्ट्रातील प्रश्नावरचे तंतोतंत उत्तर आहे; परंतु भारतीय समाजाच्या जुनाट व्याधीवरचे ते औषध होऊ शकत नाही. त्या दुखण्यावर तथागत गौतम बुद्ध, जोतीबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच इलाज करू शकतात. म्हणून आंबेडकरवादी साहित्यकृतीमध्ये बुद्धापासून बाबासाहेब आंबेडकरांपर्यंतच्या विचारवंतांचे विचार येत असतात. हरिभाऊ पगारे यांची 'युगप्रवर्तक' (१९७०) ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा मागोवा घेणारी कादंबरी आहे.

यासारख्या लेखकांनी आंबेडकरवादाची कास धरून स्त्रियांविषयी कसे चित्रण केले आहे, त्या संदर्भात ही स्त्री कुटुंबाकडून कशी छळल्या गेली, समाजातील रूढी-परंपरांमुळे कशी छळल्या गेली, अस्पृश्य आणि पुढे बौद्ध झालेल्या कुटुंबामध्ये स्त्रियांचे आर्थिक स्वातंत्र्य कसे आहे, धार्मिक रूढी, परंपरेने स्त्रीला कसे छळले आहे आणि आंबेडकरवादी लेखकांचा या बाबतीत कोणता दृष्टिकोन आहे, या बाबतीत काही महत्त्वाचे उल्लेख पाहू.

स्त्रिया ह्या गुलामांच्या गुलाम होत्या. अस्पृश्य पुरुष हिंदुधर्म व्यवस्थेचा गुलाम आणि या गुलामांच्या घरात राहणारी अस्पृश्य स्त्री पुरुषांची गुलाम अशी दुहेरी गुलामी भोगणारी स्त्री कादंबरीकारांनी चित्रित केली.

• कुटुंबातील व्यक्तीकडून स्त्रियांचा होणारा छळ

भारतीय कुटुंबव्यवस्था ही मोठी गुंतागुंतीची संस्था आहे. कुटुंबव्यवस्थेवर

धर्म, रूढी [illegible]रेचा [illegible]ा आहे आणि [illegible] व्यवस्था अधिराज्य गाजवत अस[illegible] स्त्री गुला[illegible] क[illegible] हून करते हे [illegible]नी 'रत्ना' या कादंबरीत चित्रित [illegible] आहे. ''रत्ना मार [illegible] होती. आता [illegible] गणार नाही अशी तिची खात्री झा[illegible] होती. ती रडत होती. मान खाली घालून [illegible]खाली ओठ धरून वरून पडणारा [illegible] सहन करीत होती.''[१] तर बाबुराव बागूलांनी 'अघोरी' या कादंबरीमध्ये आयुष्यभर छळ सहन करणारी आणि म्हातारपणात सुद्धा मुलांकडून त्रास होईल या भीतीने व्याकूळ झालेली ठकूबाईची भीती व्यक्त करताना लिहिले, ''तरुणपणी नवऱ्याने खेटराएवढीही किंमत दिली नाही. आता मुलाच्या राज्यातही किंमत राहणार नाही. ठकूबाईच्या मनात हे विचार येताच ती खचून गेली. खिन्न, कष्टी झाली. हताशपणे मोठा निःश्वास टाकून ती चुलीजवळ जाऊन दुःख करीत बसली.''[२] लहानवयात लग्न झालेली आणि कामाच्या ओझ्याने वाकून गेलेली स्त्री केवळ दुःखाश्रू वाहते. केशव मेश्राम 'हकिगत आणि जटायू' या कादंबरीमध्ये व्यक्त करतात. ''त्याची लहानखुरी बायको... तांदुळ साफ करता करता ती पेंगत होती. कपाळावरचे कुंकू घामाने खाली ओघळले होते. पदर थोडा सरकलेला. रडून रडून डोळे लालबट झालेले. नाकाचा शेंडा अधिकच सोलवटलेला.''[४] तर सासरचा त्रास सहन करता करता दुःखद, करुण अंत झालेली रंजना अशोक व्हटकरांनी 'मेलेलं पाणी' या कादंबरीत चित्रित केली आहे. ''रंजी गेली. आणखी एका आठवड्याने तिला आणून सोडली, आणि तो गेला, रंजी आजारी होतीच. पण तिच्या सौंदर्यात अजून भर पडली होती. सुंदर हातावर लालभडक उलथण्यांचे डाग होते. कपाळावर भलामोठा डाग चिघळला होता आणि गालाची हाडे वर आली होती.''[५] पोटाला पोटभर जेवण, अंगभर कपडा, मनासारखी एखादी वस्तू कधी मिळत नव्हती. अशी मनाने दमन झालेली स्त्री 'युगविधान' कादंबरीमध्ये बा. स. हाटे चित्रित करतात. ''भावजयीने भाकरी उचलली, पोऱ्यात लपवून ती लगबगीने बाहेर आली आणि घागर उचलली आणि लगबगीने पाणवठ्याकडे निघाली. तिथे भावजयीखेरीज कुणी नव्हते. ती पाठमोरी बसली होती.''[६] कुटुंबातील सदस्यांकडून असा छळ होता.

समाजव्यवस्थेमुळे स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे दुःख

भारतीय समाजव्यवस्था धर्मव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. रूढी, परंपरा, चालीरीती, अस्पृश्य स्त्रियांच्या बाबतीतच काय परंतु हिंदुधर्म व्यवस्थेने एकंदर स्त्रीला गुलाम समजले आहे. गुलामीचे प्रतीक म्हणून तिच्या गळ्यात काळ्या मण्यांची पोत घातली जाते. स्त्रियांनी शिकू नये, सार्वजनिक कार्यात भाग घेऊ नये असे एक ना शेकडो नियम मनूने मनुस्मृतीमध्ये सांगितले आहेत. आंबेडकरवादी कादंबरीकारांनी तिच्या दुःखाला, दैन्याला प्रथम वाचा फोडली. 'आभाळाएवढी' कादंबरीत हि. गो. बनसोडे सांगतात, ''सावित्रीला रक्तबंबाळ करणारी, माणसांतून उठविणारी, बदनाम करणारी आणि म्हणून तिचा दुसरा प्राण झालेली शाळा ! आपल्या आयुष्यात येईल, पुन्हा येईल... असे तिला वाटत नव्हते. आणि ती आली होती. धगधगत्या आयुष्यात आज.''[७] स्त्रीला मन नसते. तिला इच्छा नसतात. अशी समाजाची मानसिकता अण्णाभाऊ साठे 'अलगूज' या कादंबरीमध्ये मांडतात. ''तिला काय कळतं ? तिला कसलं आलं मन.''[८] अण्णाभाऊ साठे 'कुरूप' कादंबरीत सामाजिक रूढींमुळे 'सुमी'ला होणारा त्रास चित्रित करतात तर 'चंदन'मध्ये वयाच्या चौदाव्या वर्षी चंदनला मुलगा झाला असे चित्रण करतात. या वरून बालवयात लग्नाची सामाजिक रूढी होती हे लक्षात येते. तर बालमातांचा प्रश्नही या मधून व्यक्त होतो. बालवयात लग्नाची पद्धत असल्याचे हरिभाऊ पगारे 'युगप्रवर्तक'मध्ये व्यक्त करतात. आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाबद्दल स्त्री काहीही बोलू शकत नाही. सर्व मुकाट्यानेच सहन करीत जाते. अशी हुंदके गळ्यात रिचवणारी स्त्री 'शुद्र' या कादंबरीमध्ये सुधाकर गायकवाड यांनी चित्रित केली आहे. ''शब्दच गोठून गेल्याप्रमाणे ती मग एकाएकी स्तब्ध झाली. तिला अजून खूप सांगायचे असावे. परंतु उमाळा गळ्यातच दाबून ती मुकाट्याने डोळे ओले करू लागली.''[९] 'हकीगत आणि जटायू' या कादंबरीमध्ये केशव मेश्राम लिहितात, 'पुन्हा पुन्हा मुली झाल्या तर त्याला स्त्रियांनाच जबाबदार धरले जाते. त्यातून त्यांचा छळ होतो. मुलगी झाली म्हणून मारले जाते. त्यात स्त्रियांचा जीवही जातो. ''चवथ्या खेपेला रमी सारखी बाळंत झाली होती. पण तिला याही वेळेस मुलगीच झाली होती. त्यामुळे तिचे सासूसासरे आणि नवरा पिसाळले होते. अशातच शब्दाला शब्द वाढत गेला. सगळ्या देवधर्माला, भावजी-हिराला अर्वाच्य शिव्या देत, नवऱ्याने तीन दिवसाच्या त्या ओल्या बाळंतीणीला बेदम मारले होते आणि त्यातच ती गेली होती.''[१०] जातीव्यवस्था, सामाजिक परंपरा इथल्या धर्मव्यवस्थेत आहेत. त्यामुळे सामाजिक प्रथा, परंपरा स्त्रियांना जाचक झाल्या आहेत.

अस्पृश्यांची आर्थिक स्थितीसुद्धा दैन्यावस्थेची. एकंदर अस्पृश्य हे जातिव्यवस्थेत हलक्या जातीचे म्हणून धर्माच्या नियमानुसार त्यांना संपत्ती बाळगण्याचा अधिकार नाही. त्यांनी संपत्ती बाळगायचीच असेल तर गाढवे आणि कुत्रे बाळगावीत असा धर्माचा दंडक होता. त्यात महार थोडे आडमुठे असल्याने ते गाय, म्हैस पाळत होते. धर्मव्यवस्था झुगारून देत असत. परंतु अस्पृश्यांच्या इतर जाती - मांग, चांभार, ढोर, मेहतर हे धर्मरूढी इमानदारीने पाळत असत. त्यामुळे एकंदरच स्त्रियांच्या जीवनावर त्याचा परिणाम होई. पुरुषच आर्थिक विवंचनेत असतील तर त्या कुटुंबातील स्त्री त्यांच्यापेक्षाही निर्धन असत. मग स्त्रियांची अधिकच घुसमट होत असे. पोटासाठी

दिवसरात्र काच, कागद जमा करीत. कुठे अल्पशा मजुरीवर काम करीत. पोटभर अन्न मिळत नसे. अंगभर कपडा मिळत नसे. ही शोकमग्न अवस्था आंबेडकरवादी लेखकांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'मेलेलं पाणी' कादंबरीत अशोक व्हटकरांनी फाटक्या घरातील स्त्रीची दयनीय अवस्था चित्रित केली तर अण्णाभाऊंनीही हीच व्यथा 'चंदन' कादंबरीत चित्रित केली. अशी अर्धमग्न अवस्था सुजलाम्, सुफलाम् देशात मोठी शरमेची बाब आहे. 'युगविधान' कादंबरीत काबाडकष्ट करूनही उपाशी राहण्याची वेळ यायची तेव्हा या कादंबरीतील स्त्री ही पाण्याबरोबर कोरडी भाकरी खाते. मेलेल्या प्राण्यांचे मांस खाणे तर कधी त्या प्राण्यांचे हाडे विकून मीठमिरची आणणे. कधी शिळेपाके खाणे. हरिभाऊ पगारेंनी रमाबाई आंबेडकरांची दैन्यावस्था 'युगप्रवर्तक' कादंबरीत चित्रित केली आहे. ''पैशाअभावी संसाररथ ओढणं कठीण झालं, म्हणजे मी गौराबाई आणि वडिलजाऊ लक्ष्मीबाई वरळीला जात होतो. तिथे शेणी थापण्याचे काम करीत होतो. आणि रात्री घरी परतत होतो.''[११] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या घरची परिस्थिती अशी होती. यावरून इतरांच्या परिस्थितीची कल्पना येऊ शकेल.

धर्मकल्पना, धर्मव्यवस्थेने स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले दुःख, धर्मरूढींमुळे स्त्रियांची मानसिकता, देवावर विश्वास ठेवून जगणारी स्त्री आंबेडकरवादी कादंबरीतून चित्रित झाली आहे. हिंदुधर्माच्या परंपरा पाळणारे अस्पृश्य त्या जोखडातून मुक्त झाले नव्हते. स्त्री तर धर्मरूढी पाळण्यात सर्वात अग्रेसर. हिंदू स्त्रीकडे पाहून अस्पृश्य स्त्रीसुद्धा नवस, उपवास करते. देवाकडे साकडे लावते. 'युगप्रवर्तक' कादंबरीत भवानीची यथासांग पूजा करणारी स्त्री तशीच 'हकिगत आणि जटायू'मध्ये अंबामायची मनोभावे पूजा करणारी स्त्री आहे. तर 'आभाळा एवढी' या कादंबरीत हि. गो. बनसोडे यांनी सावित्रीबाई फुले ह्या लहानपणापासून उपासतापास करतात हे सांगतात. तर 'आंबेडकर भारत' या ग्रंथात बाबुराव बागूल रमाईविषयी सांगतात, ''रमाला हे सांगितले पाहिजे. पण तिला त्यांच्यापेक्षाही जातिभेद माहीत आहे. म्हणून ती सदैव भयभीत असते. देवावर भरवसा टाकून असते. त्यांच्या संरक्षणासाठी सांगतील ती व्रते करीत असते. तिला काय सांगावे.''[१२] धर्मव्यवस्थेने स्त्रीला गुलाम केले. तिला व्रत, वैकल्ये करावयास भाग पाडले. तर काही स्त्रियांना, मुरळी प्रथा लादून गावाने तिचा उपभोग घेतला.

ह्या सर्व जीवनाचे चित्रण आंबेडकरवादी कादंबरीकारांनी केले आहे. अस्पृश्य स्त्रियांवर होणारा अन्याय, जुलूम पोटतिडकीने मांडला आहे. स्त्रियांचे दुःख गांभीर्याने मांडण्याचा प्रयत्न या कादंबरीकाराने केला. त्याबरोबरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदेत मांडलेले 'हिंदू कोडबिल' आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता हेही स्त्रियांना मिळाले पाहिजे. सामाजिक न्याय स्त्रियांना मिळाला पाहिजे ही मानसिकता या लेखकांची आहे. मराठीतील मध्यमवर्गीय कादंबरी स्त्री सौंदर्याला

अधिक महत्त्व देते. तर आंबेडकरवर्गीय कादंबरीकार स्त्रियांच्या मनाला आणि जीवनाला अधिक महत्त्व देतात. स्त्रीस्वातंत्र्याविषयी, तिच्या अब्रूविषयी, ममत्वाविषयी, जेव्हा हे कादंबरीकार लिहितात, तेव्हा एकंदरच स्त्रीविषयक भूमिका उदात्त आणि माणसुकीच्या पातळीवरची असते.

○○○

संदर्भ

१. फडके भालचंद्र, दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९७७, पृ. २०९.
२. साठे अण्णाभाऊ, 'रत्ना', चंद्रकांत शेट्ये प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र. आ. १९७५, पृ. ५५.
३. बागूल बाबुराव, 'अघोरी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र. आ. १९८१, पृ. १०.
४. मेश्राम केशव, 'हकिगत आणि जटायू', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, द्वि. आ. १९८१, पृ. ११५.
५. व्हटकर अशोक, 'मेलेलं पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९८२, पृ. १९१.
६. हाटे बा. स., 'युगविधान', संबोधि प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९८३, पृ. ६०.
७. बनसोड हि. गो., 'आभाळा एवढी', तप प्रकाशन, ठाणे, प्र. आ. १९८१, पृ. ७५.
८. साठे अण्णाभाऊ, 'अलगूज', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९६२, पृ. १४०.
९. गायकवाड सुधाकर, 'शूद्र', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९८०, पृ. ४९.
१०. मेश्राम केशव, 'हकिगत आणि जटायू', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, द्वि. आ. १९८१, पृ. ११८.
११. पगारे हरिभाऊ, 'युगप्रवर्तक', अनिल प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९७०, पृ. ४८.
१२. बागूल बागुराव, 'आंबेडकर भारत', राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९८१, पृ. १५१.

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani